

ОРГАНИ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОРІЧЧЯ

Правдиве зображення дійсності українською літературою другої половини ХІХ сторіччя не підлягає сумніву. Змальовані з натури картини народного побуту по праву можна вважати народознавчими нотатками, цікавими як з точки зору етнографів, так і істориків. Про один із таких моментів і піде мова, а саме: показ видатним українським письменником Панасом Мирним пореформених органів місцевої влади і ставлення до них населення. Йдеться про земства, характеристику яким дає П.Мирний у четвертій частині роману "Хіба ревуть воли, як ясла повні?", у своїй "Подоріжжі од Полтави до Гадячого", "Повії".

Інститут земства, започаткований у Російській імперії слідом за відміною кріпосного права, був явищем не тільки цікавим, але й повчальним. І не лише для його сучасників, але й для далеких нащадків. То ж не дивно, що події останнього десятиліття виявили неабиякий інтерес як громадськості, так і наукових кіл до місцевого самоуправління. Його історію ґрунтовно висвітлювали у дореволюційній літературі - лише бібліографія дореволюційних видань нараховувала десятки сторінок. Його історію старанно замовчували у радянські часи, а якщо десь і згадували, то обов'язково з ленінською оцінкою - "п'яте колесо у возі Російської імперії". Чому? Бо нова влада, що "до основанья" зруйнувала старий світ, будувала світ "новий", у якому не повинно було бути нічого із того, що нагадувало б минуле, а особливо, якщо воно у чомусь було привабливим. Тому з проголошенням радянської влади одразу з'явилися і "радянські школи", і "радянські лікарні". Начебто на голому місці, начебто й не звалися ті школи і лікарні до 1918 року земськими. Довгий час замовчувався той факт, що безплатність освіти та лікування населення, широку мережу навчальних закладів та лікарень, ради, що виникли у 1917 році, не створили самі, але в готовому вигляді відібрали у земств. У них же ради перейняли готові кадри спеціалістів з усіх галузей місцевого господарства. То ж окрім земських вчителів і лікарів були ще й земські агрономи, ветеринари, статистики. У наш час не тільки переглядаються погляди на місце та роль земських установ у державному устрої Росії, але й віддається належне їх заслугам у розвитку економіки та культури країни у повоєнний період.

Що ж являли собою земства? Чому поява їх була конче необхідним явищем, нагальною потребою суспільства?

Справа у тому, що кожна держава, яка має значні територіальні розміри, раніше чи пізніше переконується, що успіх її адміністративної діяльності залежить від якомога більшої самостійності і самодіяльності її місцевих органів. Бо жодна з галузей внутрішньої адміністрації держави не в змозі функціонувати успішно, якщо вона не буде мати на місцях органів, які б діяли самостійно, на власну відповідальність. Бо тільки при повній самостійності дій місцева влада може нести відповідальність за стан доручених їй справ. Саме усвідомлення місцевою владою того, що закон вбачає в ній хазяїна даної місцевості, і дає їй свободу дій, ставить її в умови юридичної і моральної відповідальності і тим спонукає її шукати засоби до кращого забезпечення інтересів і держави, і місцевого населення.

Органами місцевого самоврядування, які забезпечили швидкий розвиток усіх галузей місцевого господарства і сприяли як культурному, так і економічному піднесенню Лівобережної та Південної України у другій половині ХІХ - на початку ХХ століття стали земства. Створені у 34-х європейських губерніях Російської імперії земські установи охоплювали, незважаючи на обмеження компетенції, досить широке коло господарчих та культурних питань.

У кожному земстві складалася своя, лише йому притаманна, атмосфера. Це

положення дуже важливе для усвідомлення того, чому позитивна загалом роль земства в історії України знайшла негативний відгук в українській літературі. Цю атмосферу визначали особливості соціально-економічного стану губернії і соціальний склад гласних, взаємовідносини земства з місцевою адміністрацією і суспільно-політичний рух у країні. Засновуючи установи місцевого самоврядування, самодержавство навмисно, з політичних міркувань, не допустило створення будь-якого центру, який би керував, спрямовував та координував їх діяльність. У цій, загалом негативній для земства позиції, був і позитивний момент: цей примусовий децентралізм зумовив відносну самостійність як губернських, так і повітових земств. Дивна річ: земству судилося з'явитись у ролі демократичного інституту не при конституційному і демократичному режимі, а при абсолютній монархії на ґрунті правлячої бюрократії. При цьому земство наділялось максимумом обов'язків при мінімумі прав, що ще більше урізувались урядом у наступні роки. Проте навіть у цих обмежених умовах земства розгорнули вражаючу своїми розмірами діяльність. У чому тут причина? Справа у тому, що при явній становості земських установ і правовій, юридичній обмеженості їх інститутів ділова компетенція земств була установлена надзвичайно широко. І Положення 1864 року, і Положення 1890 року покладали на земства найрізноманітніші завдання, одні з яких - забезпечення народу продовольством, взаємне земське страхування, благодійні заклади, влаштування пошти, дорожніх споруд і т.ін., визнавались обов'язковими, інші - турбота про розвиток освіти, медицини, господарства — такими не вважались. Проте саме ці необов'язкові повинності, ступінь їх виконання земствами дозволяють судити про характер практичної діяльності органів місцевого самоврядування, бо саме в них, незважаючи на урядовий контроль, змогла в повній мірі проявитись ініціатива земств.

Земства діяли, і досить успішно, у 6 губерніях України: Катеринославській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Таврійській. Чого вартий хоча б той факт, що шість українських земств у 1910 році займали 1-4 місця в 4-х позиціях з 14-ти статей земських витрат серед усіх 34-х земських губерній Російської імперії. Так, у витратах на охорону народного здоров'я 1-е місце посіло Катеринославське земство (2 млн.638,5 тис. крб.), 3-є - Харківське (2 млн.322,5 тис. крб.), 4-е - Херсонське; у витратах на ветеринарію 1,2,3-є місця зайняли відповідно Катеринославське, Херсонське і Харківське земства; у витратах по сприянню економічному добробуту населення перші три місця також належали українським земствам - Полтавському, Харківському і Катеринославському; 2,3,4-е місця займали українські земства і у витратах на народну освіту (відповідно Полтавське, Херсонське і Харківське). [2;с.2020-2021].

Загалом успішна діяльність українських земств пояснювалась насамперед їх безумовно справжнім самоврядуванням. Незважаючи на безкінечні обмеження уряду і чіплення адміністрації, і губернські, і повітові земства самі формували свої керівні установи, самі визначали напрямки діяльності, підбирали і навчали спеціалістів і т.ін. Принципи самоврядування в їх житті проявлялись досить повно і послідовно.

Другий фактор, що сприяв успішній діяльності земств, — їх самофінансування. Отримане згідно з Положенням 1864 року право обкладати населення податком для покриття своїх витрат вельми успішно використовувалось земствами. Але тут земства потрапляли в замкнуте коло: успіхи у будівництві шкіл, лікарень, шляхів і т.ін., тобто все те, що реально відчувалось населенням, були прямо пропорційні зростанню земських податків, що збирались з населення. Їх збільшення викликало обурення насамперед селян і сприяло антиземським настроям. І виходило: чим краще працювало земство, чим більших успіхів досягало воно в своїй діяльності, тим більше невдоволення викликало у селян. І, навпаки, бездіяльність земств якимось мало хвилювала насамперед селянські верстви. Це добре підмітила Олександрівська управа, з сумом констатуючи, що місцеве населення "існує осторонь земства і знає його тільки з боку оподаткування. Оподаткування і земство - майже одне і теж в його очах. Про що б земство не зробило запит обивателю, хоча б з огляду його особистої користі, він негайно підозрює нове оподаткування. Таким чином,

установа, що покликана була бути товаришем, турботливою матір'ю населенню, є в його очах не матір'ю, а мачухою, злим експлуататором" [1; арк.13]. Цей момент також важливий у розумінні зневажливого ставлення письменства до земств.

Був ще один, дуже важливий, чи не найважливіший фактор успішної діяльності земств - люди. Мало хто з земських діячів міг знайти такі яскраві слова, як гласний Н.Б.Герсєванов: "Я глибоко впевнений, що земство є нова, жива сила Росії, що йому належить велика майбутність, я вірний слуга земства... і залишаюсь...поки моє здоров'я дозволить" [5; с.59], але успіхи земств - переконливий доказ того, що "вірними слугами земства" були багато хто з земців. Можливо, і цього фактору не вистачило земству, яке змальовував П.Мирний.

Успіхи земських органів місцевого самоврядування дивують і захоплюють. Особливо, якщо згадати, що розвивалась їх діяльність всупереч цілеспрямованій політиці ущемлення земських прав з боку уряду, всупереч підступам місцевої адміністрації, всупереч досить часто яскраво виявленому абсентеїзму дворян і повної апатії селян. По суті, земство виправило хиби загальнодержавних установ, взявши на себе забезпечення тих сфер соціальної життєдіяльності, які виявились непосильними централізованій владі.

Українськими земствами вирішувались найрізноманітніші проблеми і поруч із питаннями господарчими, медичними, освітніми ними порушувались і такі, як навчання в початковій школі рідною мовою. Демократичні елементи земств українських губерній включились у боротьбу, що її вела українська громадськість за повернення української мови в Україну. Так, гласний Олександрівських повітових земських зборів М.О.Корф ще у 1868 році порушив питання про необхідність вести навчання в народній школі рідною мовою. У земстві кожної губернії України можна знайти блискучу плеяду висококультурних, талановитих представників різних верств населення і насамперед українського дворянства, які працювали у різних галузях громадсько-культурної, наукової, літературно-мистецької і політичної діяльності. Можна без перебільшення сказати, що земське самоврядування було одним з найвизначніших, але, на жаль, маловідомих нашим сучасникам явищ у суспільному, економічному й культурному житті України кінця ХІХ-початку ХХ століття. Ці питання ще чекають на своїх дослідників.

Отаке воно, земство, отаким було його лице, його заслуги перед людом. А тепер звернемося до другої частини проголошеної теми. Коли такі блискучі успіхи мали земства, коли таким значним був їх внесок у підвищення народного добробуту, звідки ж така негативна їх оцінка українськими митцями? Скажімо, відомим художником К.Трутовським. Чому таку негативну характеристику земству дає П.Мирний? Чому у нього земство - свавільне дитя "божевільної волі"? Те, що воля була "божевільна", письменник підмітив вельми тонко. Хоча історики цей факт обминули, та статистика, до речі, земська, зафіксувала: серед звільненого від кріпацтва селянства різко зросла кількість психічно хворих, особливо в українських губерніях.

Річ у тому, що кінець 60-х-70-ті роки, та й початок 80-х років, тобто перше двадцятиріччя земств характеризуються багатоплановістю та нестабільністю в їх діяльності. Це був час, коли земства позначали контури своєї подальшої роботи, виробляли методи та напрямки, часто навіпамаки. Проте навіть ця діяльність, яка на перший погляд не мала системи, у 90-ті роки стала давати певні результати. Але найбільші успіхи земств припадають на перше десятиріччя ХХ століття. Саме в цей період відбувається найбільш значне збільшення лікарів, учителів, лікарень, шкіл. Відчутними були успіхи агрономічної діяльності. У П.Мирного змальоване земство на самому початку його діяльності, коли про успіхи годі було й мріяти.

Тож звернемося до П.Мирного:

-...підскочило земство, з виборами, з радами.

-Оце... до чого дожились!.. - бідаються панки, де тільки не стрінуться. - Там - воля... крестян одняли, землі побрали... А це - либонь уже хотять з мужиків поробити панів... якесь земство видумали!!

-Еге ж... до того йдеться, піддакують другі. - Де ж пак?... [4; с.321].

Це - художній витвір митця. А ось свідчення одного з найвідомі-ших земців Олександрівського повіту Д.Т. Гнедіна: "Статті закону про земські установи читалися з величезною цікавістю і справляли різне враження в залежності від того, хто читав; одні вбачали у земстві щось на зразок парламенту і мріяли блиснути своїми ораторськими здібностями, другі очікували посісти у земстві найвигідніші місця, а треті задавались питанням, - "як мені сидіти поруч з мужиком і про що з ним говорити?". Селяни ні про що не думали, нічого не передбачали і не могли собі уявити, що це за звір - земство?" [3; с.157].

Про це читаємо і у П.Мирного:

-Що то воно за земство? - питає Чіпка, пильно дивлячись у вічі становому.

-Земство?... Нова милість царська! Бачите: живете ви у Пісках -козаки, панські і жида... Адже й жида є у вас? (Чіпка одказав, що є). Так, бачите: отак само живуть і в Котолупівці, у Байраках, у Вовчій Долині... живуть поміщики, живуть купці, козаки, крестяни... Так усім, бачите, треба по шляхах їздити, усім треба, - хрانی Боже! якої пошесті, - від напасті оборонятись... Одному - трудно, а гуртом - можна... Ну, так бачите... (Дмитренко дедалі став учащати: "так" та "бачите", -видно він гаразд і сам ні бачив, ні знав того, про віщо розказував). Так от, бачите: збираються гуртом - пани й мужики - та й роблять, що треба...

-Як це? І пани роблять? - питає здивований Чіпка.

-Та ні, не самі роблять, а вибирають гласних... а ті виберуть управу з себе, а управа вже й заправляє усім... [4; с.325].

До речі, про участь панів, а точніше, дворян в органах місцевого самоврядування. Видний земський діяч П.І.Чижевський, що на протязі 12 років служив секретарем Олександрівської повітової управи, залишив цікаві дослідження про взаємозв'язок соціального складу земських зборів та їх діяльності. Як людина безумовно прогресивних переконань, Чижевський, звичайно ж, був прихильником всестанового земства, але об'єктивно наведені ним дані свідчать про інше. Реформа 1890 року, яка звузила контингент виборців земських гласних і однозначно висунула на перший план дворян, ні в якій мірі не припинила земської діяльності. Навпаки, саме у 90-ті роки розпочався особливо широкий розвиток її. Дворянське земство підвищило земський бюджет з 35 млн. крб. у 1889 році до 101 млн. у 1902 році, витрачаючи з цієї суми біля 24 % на народну освіту і майже 34 % на народну медицину, тобто на дійсно найважливіші потреби більшості населення [6;576]. У П.Мирного земства мають лише ті прикро негативні риси, які й насправді були властиві багатьом земствам на початковому етапі їх діяльності. Земство у нього - то лише лиха мачуха-здириця: "-Та чули, що земство... А ви нам розтолкуйте: що воно таке? Чи не податки які?... -От і придумали - земське... То викупні платили, а це ще - земське! Так скажемо й громаді: на земське ще заробляйте!... [4; с.326]", що його створили лише для нових податків та утримання у покорі селянства. І хоча зрозуміло, що вступивши на шлях капіталістичного розвитку, звільнивши від кріпацтва 23 млн. селян, країна мала нагальну потребу у нових органах місцевого управління, П.Мирний устами своїх героїв про це розмірковує так:

-Та, кажуть би то, нова якась управа...Треба ж комусь людьми правити?

-Ще нами трохи правили! - трохи кісток не виправили... А це ще якусь нову управу видумали, - міркував, мов сам до себе, староста.

-Не можна ж так народ оставити... Ось, мов, вам воля: робіть, що хочете, як хочете... самі правтесь, самі й розправляйтесь, - каже писар. - Адже такий би розгاردіаш пішов, що й ... - писар почухав потилицю.

-Так, так, - піддакує голова. - Народ - що? От ваші... давно таку бучу збили, що хоч з села збігай? Не прав таким запеклим людом - він тобі село переверне! [4; с.326].

Невеселі міркування. Зображені П.Мирним перші земські збори також викликають сум. Взагалі слід сказати, що відкриття земських зборів очікувалось у передових колах

суспільства з деякою, досить зрозумілою, тривогою. По-перше, чи виправдають земства надії і сподівання, чи зможуть земські діячі належним чином зрозуміти свої задачі, чи виявлять вони достатньо зрілості для ведення нової справи. А по-друге, як відбудеться у земстві зустріч станів, чи знайдуть вони загальну мову для розуміння один одного - пан-поміщик і вчорашній його кріпак, ці два головних земських елемента. На цьому зупиняється й П.Мирний:

- У гласні вибиратимуть і дворяни й мужики... Учора мій Омель-ко в мене кізяки різав, а завтра, може, сидітиме рядом зі мною, за одним столом... Я - гласний і він - гласний... [4; с.321].

І таким ставлення до селян було справді у багатьох земства. Та, нащастя, не у всіх. Ось як писав у своїх споминах Д.Гнедін:

"Земство першого триріччя було досить згуртованим і прагнуло зробити що-небудь корисне. Цьому згуртуванню багато сприяло бажання деяких передових особистостей сближити стани - зробити солідарними загальні інтереси. Для цього зближення був вигаданий так званий земський обід, досить невибагливий, на якому селянин сидів би поруч зі своїм колишнім поміщиком. Селянам це дуже сподобалось... Окрім улаштування цього земського обіду, впродовж першого триріччя селян-гласних завжди запрошували на обіди голова управи і члени, так що впродовж десятиденної сесії земських зборів кожний гласний від селян неодмінно раз обідав у голови і другий раз у членів...Селяни цими обідами дуже дорожили і при нагоді хвалилися: "я сьогодні обідав у граха!" [3; с.165]. (Мався на увазі граф Канкрін, який був головою повітової земської управи).

Безумовно, П.Мирний не погрішив проти істини, змальовуючи такими непривабливими фарбами земство. Саме таким воно, можливо, й було. Але то були недоліки певного земства у певний час його існування. Подальша історія земств -це історія безумовних злетів місцевого самоврядування, про які можна було лише мріяти як у радянські, так і пострадянські часи. До речі, що стосовно самого П.Мирного, то він досяг надзвичайно високих успіхів у службових справах і був представником саме тієї правлячої бюрократії, яка перебувала у стані постійної ворожнечі із земством.

Джерела та література:

- 1.ГАЗО, ф.56, оп.1, спр.42.
- 2.Земское дело. — 1910. — № 23.
- 3.Гнедин Д.Т. Мои воспоминания // Русское богатство, 1893. — N7.
- 4.Мирний П. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Зібрання творів у семи томах. Т.2.-К., 1969.
- 5.Стенографический отчет к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания с 24 октября по 4 ноября 1869 г. - Екатеринослав, 1870.
- 6.Чижевский П.И.Влияние состава земских собраний. // Вестник Европы. — 1909. — №8.